

ТЕОРЕТИЧНА КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 165.742

В. В. Єфіменко, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
vitaliyefimenko55@gmail.com

ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИЙ ЗМІСТ КУРТУАЗНИХ ЧЕСНОТ
ЯК ПЕРЕДУМОВА ГУМАНІЗМУ ВІДРОДЖЕННЯ

У статті досліджується формування підвалин гуманістичної ідеології Відродження в культурі європейського Середньовіччя. Простежуються основні етапи становлення і розвитку культури Середніх віків та їх здобутки. Основна увага зосереджується на "Осені Середньовіччя" (Й. Хейзінга) і на такій важливій складовій культури того часу, як придворна культура, культура замків. На прикладах творчості трубадурів і труверів К. де Труа, Б. де Борна, т. зв. "маргінальних" джерел, що знаходяться ніби на периферії тексту середньовічної культури, але суттєво доповнюють її ("Чудеса Богоматері" Г. де Куенсі), дається аналіз наповнення традиційних куртуазних чеснот новим загальнолюдським змістом, утвердження у практиці людських відносин світоглядного принципу антропоцентризму. Відзначається вплив на цей процес Альбігойських війн, своєрідного каталізатора зростання попиту на гуманність у сповненому стражданнями і смертями житті суспільства. Вказується на очевидний зв'язок куртуазних чеснот з новаціями в системі моральних цінностей європейського суспільства, в тлумаченні поняття визнання права на автономію розвитку світської держави.

Ключові слова: культура Середньовіччя, ментальність, куртуазна культура, куртуазні чесноти, альтруїзм, антропоцентризм, творчість трубадурів, Альбігойські війни.

Постановка проблеми. За традицією ми сприймаємо XV століття в Західній Європі як час, коли найяскравіше виявила себе агонія старого устрою (Середньовіччя) і виникли й утвердилися явища і процеси нового періоду розвитку культури, який ми називаємо Відродженням.

А й справді, Великі географічні відкриття збільшили масштаби діяльності європейців. Хай в кінцевому рахунку і в негативному сенсі, але наслідки цих відкриттів показали переваги цивілізації над "варварським" (американським, африканським, азійським) світом. Нові горизонти покликали юрби авантюристів на пошуки щастя, слави, пошестей, а головне, багатства в чужих землях.

Виникнення і розвиток друкарської справи вивели грамотність та й науку за монастирські мури, зробили знання доступними і простолюдинам. Друкована книга зблизила найвіддаленіші куточки земної кулі, уможливила обмін думками представників різних культур.

Застосування пороху у військовій справі (а порох і технологія його виготовлення були завезені в Іспанію зі Сходу ще в XI столітті) саме в XV дало результат. Рицарські лати вже не рятували життя, а замки, ці колись досить надійні гнізда самовпевнених і незалежних від королівської влади сеньйорів, стали вразливими для гарматного вогню. Та й гармаші не мали потреби в шляхетному родоводі, гучних титулах та умовностях геральдики. В ці часи починає формуватися та політична мапа Європи, що є звичною для нас зараз.

XV століття стало своєрідним прологом до Реформації. Діяльність таких вельми суперечливих осіб, як папи Павло II, Сікст IV, Іннокентій VIII, Олександр VI, значною мірою підірвала авторитет самої католицької церкви. До Лютера, Кальвіна, Мюнцера та анабаптистів активну критику церкви вели Джон Вікліф, Ян Гус, Ієронім Празький, гусити, таборити, Джироламо Савонарола. Порівняння Риму з Вавилоном, вжите св. Ієронімом ще у IV столітті, використовують Данте на рубежі XIII–XIV століть і пізніше Петрарка ("Новий Вавилон"). А. Рудельбах, автор одного з перших у XIX столітті ґрунтовних досліджень про життя і діяльність Савонароли, наводить гостре висловлювання одного з наближених до папи Адріана IV, який критикує римську церкву, в якій, на його думку, пра-

влять книжники і фарисеї, що займаються лише накопиченням золота та срібла, коштовних речей заради власного блага. А це, між іншим, XII століття!

Пояснення такої інтенсивності і плідності культурного розвитку посиланням тільки на короткий час Проторенесансу не є задовільним. Тому увагу привертає, за вдалим виразом Й. Хейзінга, "осінь Середньовіччя", тобто Високе Середньовіччя. Саме в цей період тривалої епохи відбулися найважливіші зміни в соціальному і духовному світах європейців, що врешті уможливили формування ідеології гуманізму за системоутворюючим світоглядним принципом антропоцентризму.

Аналіз досліджень та публікацій. Інтерес до вивчення культури Середньовіччя в історичній науці після поштовху, наданого романтиками, визначається стабільністю і значною кількістю публікацій за кордоном та на вітчизняних теренах. Серед останніх заслуговує бути згаданою праця М. Осокіна "Історія альбігойців та їх часу", опублікування якої стало подією медієвістики другої половини XIX століття.

Нова методологія дослідження культури Середньовіччя веде свій початок від фундаментальної праці Й. Хейзінга "Осінь Середньовіччя". Ще в далекому 1929 році в статті "Про визначення поняття історії" Й. Хейзінга писав: "Історія – це духовна форма, в якій культура звітує перед собою про своє минуле", а трохи вище в тексті зазначено, що минуле "лише тою мірою може стати для культури історією, якою воно зрозуміле для неї" [Цит. за: 7, с. 414–415]. Застосування нового методу мало результатом створення портрета культурної епохи як цілого, що поєднує різні наявні форми життя і мислення, ментальність суспільства Пізнього Середньовіччя. Цей портрет був живий, сповнений суперечностей, що не давали життя кожного із станів скінті в прокрустовім ложі соціально-етичної регламентації, а ідеали, в першу чергу, рицарів постійно випробовувались на стійкість виром політичних подій. Реконструкція культурної епохи постала в результаті синтезу розмаїття виявів життя суспільства: побуту різних станів, прошарків населення, системи моральних цінностей цих станів, їх соціальних ідеалів, ортодоксальних релігійних

доктрин, учень містиків та гнівних інвектив т. зв. еретиків, чинних правових систем та практики.

Методологія була розвинута в працях представників школи "Анналів". Фундатори школи М. Блок і Л. Февр називали історію "наукою про людину", акцентуючи увагу на тому, що людина включена в систему суспільних відносин і, пропускаючи крізь себе час, є "текучою субстанцією" (Л. М. Толстой). Ідеї їх підходу були викладені в праці М. Блока "Апологія історії, або Ремесло історика" (переклад з французької мови з'явився у 1973 році) та у збірці методологічних статей Л. Февра "Бої за історію" (переклад 1991 року).

Наступне покоління послідовників цього соціально-антропологічного підходу спрямовувало свою увагу на ширший спектр виявів ментальності Середньовіччя. Зокрема, Жак Ле Гофф називав напрям історико-культурного дослідження, до якого сам належав, "історичною антропологією" або, інакше, "антропологічно орієнтованою історією". Яскравим прикладом поєднання соціальної історії з історією особистості стала його праця "Цивілізація середньовічного Заходу". Видатний медієвіст наголошував на тому, що він невідступно надавав перевагу людським істотам перед абстракціями. Продуктивним цей підхід робило визнання "інакшості" свідомості, що була матеріалізована в історичному джерелі, на відміну від сучасної свідомості, яка, занурюючись в історичне минуле, може привносити свої змісти у реконструкцію соціального і духовного світів цього минулого. До того ж історія як наука досить часто застосовує щодо минулого свою "бриту Оккама". Нагадаємо, що ментальність – це сукупність вірувань та звичок духу спільноти або психологічні та моральні нахили, здібності. Особисто для автора цієї статті є цінною ремарка у словнику *Micro Robert*: ментальність – це мораль, що вказує, позначає [4, с. 661]. Вона і потрапляє зазвичай під "бриту Оккама" рацію історика як те, що не вкладається в комфортну схему пояснення.

Є ще один момент, який ускладнює історичну реконструкцію минулого. На нього звернув увагу відомий італійський учений-медієвіст Умберто Еко. У своєму творчому пошуку він теж торкався часів хрестових походів, створення епосу про священний Грааль. Зокрема, у романі "Бавдоліно" він явно притримується того, що історія – це не те, що було насправді, а те, як про це оповідається. Олена Костюкович, перекладачка роману, приводить слова У. Еко з інтерв'ю часопису "Панорама" в день появи опублікованого твору на полицях книжкових крамниць: "В "Маятнику Фуко" світова історія постала як конструкт, спроектований нездоровою уявою. В "Бавдоліно" історія постає як продукт здорової і затребуваної вигадки". Отже, не все, що несе в собі історичний суб'єкт, чому надає особливого значення і ваги в своєму житті, стає історією.

До публікацій, що близькі за духом новій методології, віднесемо роботи Жоржа Дюбі "Європа в Середньовіччі" та "Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980–1420 років", відомі широкому загалу українських істориків та культурологів. Привертає увагу одна з останніх праць, що продовжує оформлену традицію, "Повсякденне життя в добу трубадурів XII–XIII століть" Женев'єви Брюнель-Лобрішон та Клоді Дюамель-Амадо. Автори вказують на початок поширення гуманізму в часи Високого Середньовіччя (розділ "Гуманізм завойовує Європу").

Мета статті. В статті досліджуються етичні виміри куртуазної культури, простежується зв'язок її екзистенціальів (служіння, дружба, любов тощо), точніше, ево-

люції їх змістів з утвердженням альтруїзму в досить жорстко ієрархізованих людських відносинах, розгортання нового змісту куртуазних чеснот як практики, що врешті забезпечить культурний простір для формування ідеології гуманізму з базовим світоглядним принципом антропоцентризму.

Виклад основного матеріалу. Злет культурного розвою Європи доби Відродження був підготовлений кількома попередніми хвилями подій, процесів, діяльності непересічних особистостей Середніх віків.

Згадаємо першу таку хвилю за часів готської держави Теодоріха Великого. Вживаючи сучасну термінологію, його можна по праву назвати видатним топ-менеджером у державному господарстві. Використавши досвід державного управління Східної Римської імперії (Візантії), зберігши діяльність сенату в Римі та магістратур, зібравши навколо себе "останніх римлян" Сіммах, Боеція, Кассіодора, Теодоріх зумів задовольнити найважливішу потребу тогочасної Європи – потребу в стабільності економічній і політичній. Інтуїція підказувала йому, що руйнація руїн (тавтологія вжита свідомо) римського світу не приведе до добра. Досягти успіху за тих обставин можна ще було, зберігаючи і використовуючи здобутки Римської імперії, адже вони мали колосальний інерційний потенціал для державного будівництва й управління державою. Цей тьманий блиск згасаючої величчї імперії все ж дозволяв торувати шлях у майбутнє. Істориком V століття Сальвіаном вже був поставлений діагноз Римській імперії – "смерть або близька смерть". Однак діяльність сенатської аристократії, такого собі "Римського клубу" при Теодоріхові, певною мірою віддаляла підтвердження цього діагнозу. Прихильність цьому з боку короля була зрозумілою. Готи вже реально стали складовою римської історії. Але варварськими ватажками була усвідомлена потреба в асиміляції римської традиції, плоди якої надавали можливість увічнити себе через слово, книгу в просторі політичного життя.

Робота, яку розпочав Августин Аврелій, переосмислюючи та трансформуючи духовну спадщину Античності, щоб узгодити її з системою цінностей християнського світогляду, була продовжена Боецією. Завдяки Боецію були закладені засади системи освіти. В ситуації, коли авторитет грецької мови як мови науки на Заході імперії практично був втрачений, мовою культури та інтелектуалів на тривалий час стала латина. Важливо й те, що зусиллями Боеція був створений латинський варіант філософської мови.

У V столітті папою Геласієм був оформлений політико-релігійний за змістом концепт, у відповідності з яким стверджувалось, що світом керують дві сили: одна з них – то священний авторитет духовенства, а друга – влада короля. Цей концепт відомий як теорія двох мечів, що правлять світом. Зрозуміло, за Геласієм, меч духовний має перевагу, оскільки саме священники відповідатимуть за світських государів на Страшному суді. З часів понтифікату Григорія I цей концепт особливо наполегливо втілювався у життя. Суперечки навколо тлумачення проблеми поділу владних повноважень між церквою і державою, між *sacerdotium* і *regnum*, триватимуть ще довго. Опосередковано про амбіції церкви у вирішенні цієї проблеми говорить значна кількість римських понтифіків, що обрали собі ім'я Григорій.

Потрібен буде конфлікт у паризькій Сорбонні, викликаний початком викладу професорами в університетських курсах праць з політики та етики Арістотеля, "перевідкритих" у сумнінних і не підтягнутих до християнської доктрини перекладах на арабську мову, щоб

відродити автентичну Античність, а далі вже використати і потенціал римського публічного права у розбудові світських європейських держав. Але те станеться тільки через пів тисячоліття.

За обставин, коли у колишню Західну Римську імперію прийшли й осіли там численні варварські племена, а аборигени-римляни деградували в культурному сенсі, церкві доводилося відшукувати нові форми впливу на цю нову паству. В цьому відношенні діяльність Бенедикта Нурсійського, засновника традицій західного європейського чернецтва, та папи Григорія I, реформатора життя церкви, була особливо плідною.

Друга хвиля культурного розвитку припадає на часи виникнення й існування Франкської держави, котру ще називають першою спробою заснування Священної Римської імперії. Однак цей короткий "каролінгський ренесанс" (800 р. – перша половина IX ст.) виявився достатнім для закріплення підвалин суто європейської духовно-політичної культури. Спочатку інтерес до римського спадку мав поверхневий характер, можна сказати, що він використовувався як свого роду декорації державного життя. Згадаймо, як функціонувала Академія при дворі Карла Великого, як цілком в традиціях стародавності проводилися "сінпосіуми", під час яких можна було відчувати себе в атмосфері далекої минушини. Але з часом, особливо з початком відродження життя в Європі після нашестя угро-фінів та вікінгів, римський спадок, в першу чергу римське імперське право, допомагає переглянути Кодекс Юстиніана і віднайти таку його редакцію, яка б повністю відповідала змінам, що відбулися в секторі економічного життя суспільства. А це з необхідністю викликало зміни в політичному житті і вплинуло на наповнення традиційних екзистенціалів ментальності новим, гуманістично орієнтованим змістом.

На рубежі 1000-го року вже викристалізувалися та утвердилися як реальність феодальні економічні відносини. Їх освяченням переймається християнський ідеологічний комплекс. І якщо економічні відносини стали підґрунтям культури, що, нарешті, надало їм зв'язку адекватної форми, то християнські ідеологеми виконували роль системоорганізуючого й об'єднуючого стрижня. Жодне явище чи процес культурного життя не відбувається поза координатами простору християнських цінностей, набуває своєї значимості тільки в цих координатах простору, покликаною об'єктивувати їх духовний зміст. Християнство вже утвердилося як народна релігія. Тривалий період двовір'я, однак, ще не раз буде нагадувати про себе в стихії народного життя виявом язичництва у варварській чи римській обгортці, породжувати сумніви в справедливості санкціонованого церквою соціального устрою, надихати на створення нових утопій.

Та найважливішою для подальшого культурного розвитку була, за виразом Й. Хейзінги, "осінь Середньовіччя". У XII–XIII століттях досягає апогею свого оформлення куртуазна культура (від фр. court – двір): завершується кодифікація етикетних вимог, настанов, складається ритуалістика, напрацьоване видове розмаїття поезії трубадурів та труверів. Християнство, все органічніше зростаючись з життям аристократичного стану, опановує сюжети героїчної поезії, залишає в них свій відбиток, збагачує своїми міфологемами.

У духовному просторі XII століття об'єдналися два потоки. Перший – це творчість бенедиктинського ченця Гальфріда Монмутського, котрий у своїй "Історії бриттів" вдало переказав сюжети латинської хроніки Неннія (IX ст.). Особливою популярністю стала користуватися легенда про короля Артура та лицарів Круглого столу.

Круглий стіл, окрім своїх чарівних властивостей, втілював собою ще й ідею рівності. Король Артур перший, але серед рівних. За Круглим столом зникав привід сперечатися за чільне місце. І це, звернемо увагу, в умовах життя ієрархізованого суспільства. Другий потік – творчість відомих труверів Роберта де Боррона та Кретьєна де Труа, що успішно розвинули сюжети т. зв. бретонського циклу і сприяли їх популяризації по всій Європі.

Р. де Боррон запозичив оповідь про Святий Грааль з бретонської традиції, але наповнив її східною екзотикою, пов'язав з особою Йосипа Ариматейського. Саме останньому, за легендою, належала чаша, якою користувався Господь під час Таємної Вечері і в яку Йосип зібрав пролиту на хресті Божественну кров.

К. де Труа залишив після себе низку романів. Найбільш відомі з них роман про лицаря Ланселота, роман про Персеваля, або Повість про Грааль.

Романи цих труверів змістом своїм вказують на певні зміни, що вже відбулися в ментальності аристократичного стану. При дворах франкських королів в піснях бардів постійно немовби було чути звуки бойового рогу, лязкіт зброї, високо цінувалися бойовий дух, суворість звичаїв та васальна вірність. А в романах Круглого столу демонструються галантність та куртуазність. У доволі жорстко регламентованих відносинах між людьми вже починають пробиватися перші паростки альтруїзму. Залишається у високій ціні бойовий дух лицаря, налаштований на подолання ворога. Але не менш важливою стає готовність до захисту і відновлення порушеного права будь-кого. Раніше милосердя на полі бою часто зводилося до застосування кинджала, яким добивали важко поранених воїнів. Цей кинджал так і називався – милосердя (французькою мовою – *misericorde*). Тепер же милосердя виявляють, щоб захистити людину у скрутні від страждань та несправедливості. В романах Круглого столу явно вже присутній морально-психологічний компонент: образ героя втрачає міфологічну начинку, перестає бути абстрактним, одномірним; крізь пелену етикетних умовностей проступають живі портретні риси виокремленої поетом людської особистості. Це немовби несвідоме повернення до реалізму портретів з єгипетського Фаюму, ще несміливе, ще обтяжене острахом впасти в найтяжачий смертний гріх гордині.

Саме в цей час завершується оформлення культу Богоматері, він стає популярним. Звичайно, куртуазна культура XII–XIII ст. не могла не відреагувати на це. Як відзначається в передмові до праці Ж. Брюнель-Лобрішон та К. Дюамель-Амадо "Повсякденне життя в часи трубадурів...", нове куртуазне світобачення, "вироблене трубадурами, кардинально змінювало погляд на жінку, що нав'язувався церквою. З "чаші гріха", істоти нечистої, чие тіло Диявол обрав своїм улюбленим місцем перебування, жінка перетворювалась у вищу істоту, служіння котрій ставало метою життя куртуазного лицаря. В куртуазному універсумі трубадурів правив Амор, бог любові" [1, с. 8]. Однак, на відміну від свого попередника з Античності, що уособлював любов-володіння, любов пристрасну, *fin'Amor* трубадурів (буквально – любов довершена, істинна, витончена) спрямовував закоханого до любові, яка звеличувала і вдосконалювала душу. Це одночасно жертвна любов.

Культ Богородиці віднаходив себе у вже традиційних екзистенціалах феодального суспільства: служіння, відданість, обов'язок васала, дружба, любов. Ідеальна любов поєднувалась із служінням, одним з ключових "пазлів" картини середньовічної ментальності. Так, у збірці "Чудеса Богоматері" Готьє де Куенсі разом з тра-

диційними інвективами проти жінок виказує і високу шану "благим" дамам. Адже всі ми, пише автор, "вище всіх творинь зобов'язані шанувати благих жінок і всіляко прикрашати їх поважним ставленням за чесноту", ми "зіткані у жіночому тілі, ми не можемо увійти в життя без жінок, всі ми викормлені їх грудьми..." [3, с. 42–43]. Значимість цього особливо зростає, якщо ми візьмемо до відома те, що "Чудеса Богоматері" у порівнянні з поезією трубадурів чи лицарським романом належить до т. зв. "маргінальних" жанрів куртуазної культури. Останні, як своєрідне тло, доповнюють портрет ментальності суспільства Пізнього Середньовіччя. Показово й те, що текст твору вже писано не латиною, а народним романським наріччям. Тобто зміст твору явно зорієнтований на вихід за межі досить вузького латиномовного середовища.

Перекладач і автор вступної статті до цієї збірки М. Собуцький зазначив: "Служіння дамі, що набуває надзвичайно високу роль в "культурі замку і двору", має своїм незаперечним корелятом вихід на перший план образу пресвятої Дами (саме так частіше всього називає Готьє де Куенсі Богоматір, частіше всього римуючи слово "Дама" зі словами "душа" і "жінка": Dame – ame, Dame – fame)" [3, с. 13].

На прикладі життя і творчості Бертрама де Борна простежуємо те, як матеріалізується на практиці ідея поезії, покликаної передавати всі відтінки високої думки, витонченої за формою, здатної задовольнити потреби й інтелектуалів того часу, і простого люду. Це раз підкреслимо той факт, що засобом вираження цієї поезії не була достатньо авторитетна на той час латина, а народна мова, її т. зв. оксітанський діалект, мова південної Франції, Провансу. Трубадури своєю творчістю проголосили достоїнство народної мови. Це відзначив Данте Аліґ'єрі рядками з трактату "De vulgari eloquentia" ("Про народну красномовність").

Ще однією цінною особливістю творчості трубадурів було те, що вона мов дзеркало відображала і яскраві достоїнства тогочасного життя, і не менш кричущі його вади. До того ж часто одні й ті ж особи були і героями творів, і їх авторами. Правдиві, часом нещадно реалістичні портретні ескізи, точно схоплені поетичним образом картини куртуазного життя з повним правом можна охарактеризувати як прояв того світоглядного принципу, що об'єднує гуманістичну ідеологію, – принципу антропоцентризму.

Бертран де Борн (1145–1210/1215) отримав монастирську освіту в єпископстві Перигора і з чотирнадцяти років був відданий до замку батькового друга й побратима по зброї в Пуату. Як і всі діти васалів, він починає служити в якості паж, осягаючи на практиці всі секрети куртуазі: від елементарної ввічливості до тонкощів світського спілкування *comme il faut*. В замках виховувались і дочки лицарів. Один з них, лицар де ла Тур, залишив своїм дочкам досить промовисті "Настанови". В них турботливий батько рекомендує дочкам спілкуватися з людьми різних станів, враховуючи приписи куртуазного етикету. Але особливо важливим лицар вважав спілкування з особами нижчого суспільного стану. Він стверджував, що ці люди "більше будуть хвалити вас, поширювати про вас схвальні слова, взагалі принесуть вам більше добра, ніж люди знатні; шана, що виказується людям шляхетним, і куртуазне поведіння щодо них належить їм за правом; ставлячись таким же чином до людей, що належать до нижчого суспільного стану, ми підкоряємось вільному духу *гуманного* (курсив авт.) серця; простолюдин вважає таке ставлення до нього за честь для себе і повсюди розносить похвалу та добрі

відгуки про того чи про ту, хто надав йому таку честь" [цит. за: 2, с. 59–60].

У вісімнадцять років Бертран отримав меч з рук священника і став зброєносцем, а в двадцять був посвячений у лицарі. Далі доля привела його до почути синів англійського Генріха II Плантагенета. Це були молоді Генріх, Річард, котрого прозвали Левове Серце, та Готфрід. Важливим є те, що служіння вже не заважало виникненню дружніх стосунків. Про дружню близькість Бертрама до принців свідчить та обставина, що він називав їх прізвиськами, узвичаєними у сімейному колі. Так, Річард увійшов у твори де Борна як *Oc et Non* (Так і Ні), лаконічно виказуючи згоду чи незгоду:

Співаймо про пожарище і розбрат,

У Так і Ні багрянець вкрив kindжал...

До Готфріда де Борн взагалі звертався по-панібратськи, називав "ріднею" (провансальською мовою – *"gassa"*).

Аристократичний стан на XII століття вже канонізував ритуал посвячення в лицарі. Цей стан об'єднувала система чеснот (нагадаємо, що ментальність спрощено – це мораль, котра вказує, позначає), таких як хоробрість, благородство (*paratge*), щедрість, радість, вірність та вміння дотримуватись міри (*mesura*).

В одній із своїх сервент (від лат. *servire* – служити, вид поезії, що створювався придворними трубадурами), посвяченій Річарду Левове Серце, де Борн протиставляє "старість" і "юність". Він надає виключного значення чесноті юності (*ioven*), без котрої були б неможливі ні справжня шляхетність, ні пишний двір, ні щедрі меценати, ні шляхетні придворні дами, яким з любов'ю служать лицарі. Автори "Повсякденного життя в часи трубадурів..." справедливо зауважують, що мова йде зовсім не про вік. Юність – це життя, оперте на моральні цінності, це бездоганий стиль поведінки. Згідно з де Борном, юним вважається той, хто не дорожить своїм життям, хто не рахуючи роздає своє добро; юним буде той, хто гостинний, щедрий до гостя, хто робить коштовні подарунки. Звичайно, юним буде і той, кому подобається служити дамам і хто захоплюється мистецтвом жонглерів – виконавців пісень трубадурів та труверів.

Де Борн настанови своєї сервенти пропонує як своєрідний дороговказ, дотримуючись якого Річард ніколи не спокуситься накопиченням матеріальним багатством старості, тільки духовне багатство юності дозволить досягнути всього бажаного.

Дослідники творчості Б. де Борна до терміну "юність" прив'язують сорок три значення в залежності від контексту, в якому він вжитий. Семантично він охоплює увесь набір куртуазних чеснот, куди органічно входить і високо розвинуте почуття честі.

Автори "Повсякденного життя в добу трубадурів..." звертають увагу на те, що молодій людині потрібно жити в самій гущині придворного життя, щоб навчитися володіти своїми почуттями, уміти вгамовувати їх, уникати надання приводу для того, щоб стати об'єктом глузування з боку старших, прагнути стримувати свій запал, тобто сповідувати чесноту "міра". Лицар повинен бути прикладом самозречення, терпіння і володіння собою. Цілком у відповідності з проповідями Франциска Ассізьського джерелом істинної радості, насолоди для лицаря є неволодіння. В цьому сенсі зрозумілим є перенесення ритуалів принесення омажу (клятви вірності), його словника і системи жестів на служіння Дамі. Пам'ятаймо, що Дама, як правило, це дружина чи дочка сеньйора.

Цей комплекс куртуазних цінностей поступово набуває загальнолюдського змісту. Гуманізм починає завоювати Європу [1, с. 229].

Дружба-служіння, самозречення, вірність, милосердя, що вже переросли рамки етикетних вимог, дозволили Б. де Борну створити один з кращих творів у жанрі плачу (planh) на смерть принца Генріха:

Святкуєш, смерть, бо знову у печалі
Земля. Навіки він заснув:
Де рицаря подібного ви знали?
Хто був відважнішим і хто чеснішим був?
Немає "молодого короля"...
Якби Господь його нам воскресив,
Щоб знову він між нами жив!
Не знали б ми подібної печалі!

Інший трубадур Бернарт де Вентадорн так був вражений смертю близького йому по духу графа Раймонда V Тулузького, що усамітнівся в монастирі.

Гуманізація життя суспільства підривала виключне право папської влади як наділеної *de iure* мечем для здійснення примусу в людському суспільстві посередництвом світської влади. Цьому сприяло і теоретичне підтвердження, переосмислення поняття загального блага після вже згаданого вище введення в науковий обіг автентичних текстів з проблем політики та етики Арістотеля. Врешті, всі ці новації у XIII столітті "сприяли утвердженню римського принципу публічного права, згідно з яким король є громадянським діячем, котрий керує задля блага спільноти" [6, с. 360]. Під тиском, з одного боку, теорії, а з іншого – практики, повної запеклої боротьби за свої права середньовічних міських комун, радикальних змін зазнає богословська думка. Їй доводиться розробляти новий ідеал панування і справедливого, доброго державного врядування. Авторитетом Фоми Аквінського підтверджене положення про те, що гегемон так має право на існування під сонцем. Це природне явище є угодним Богу і служить забезпеченню добробуту індивідів. Утвердження світської держави сприяє досягненню спільного блага.

Підґрунтя цьому готували згадані жажиття Альбігойських війн та захист євангельських християнських чеснот, що надихали трубадурів ненавидіти зло і любити добро, обирати куртуазну любов свого роду ліками від всіх проявів соціального зла. Особливу роль у цьому наповненні куртуазних чеснот загальнолюдським змістом історією було надано півдню Франції – Лангедоку.

Значної напруги духовному життю зрілого Середньовіччя у Європі додали т. зв. хрестові походи, сучасники і учасники яких зазвичай називали їх "шляхом в Єрусалим" чи "шляхом у Святу Землю". Сама зв'язка понять "хрестовий похід" (фр. *croisade*) стане загально-вживаною тільки на рубежі Нового часу. Всі ці походи відбувалися протягом XI–XIII століть (перший – в 1096–1099 рр., а восьмий – в 1270–1271 рр.). Об'єктивно вони були військовою і політичною експансією Заходу на Схід. Але в той час хрестові походи сприяли формуванню європейської самосвідомості, що зафіксувала образ Європи як єдиної культурної (релігійної), територіальної цілісності у протистоянні халіфату мусульман, що мав уже досить тяглу історію власного культурного розвитку. Тому хрестові походи одночасно були і формою культурних контактів. Ці контакти стимулювали у XII–XIII ст. розвиток середземноморської торгівлі, якій відкрилися після утворення на Сході держав хрестоносців та взяття під контроль Едеси, важливого центру на

торгових шляхах, перський, арабський та індійський ринки. Ця торгівля, в свою чергу, надала поштовх формуванню нової економічної географії міст в Італії та на півдні Франції. В містах торгівля сприяла розквіту традиційних прошарків ремісників і появи нових – негоціантів та купців. Готфрід, пріор міста Везон, у другій половині XII століття вельми критично з позиції клонійської реформи характеризував домашній і суспільний побут жителів півдня Франції. Критикуючи моду того часу, необачну гостинність до іноземців, шлюбні між шляхетними людьми і простолюдинами, між іншим, він констатує: "В старі часи вважали лихварів за злочинців; тепер же це ремесло так поширилося, даючи законний прибуток, ніби плід земний" [цит. за: 5, с. 75].

За цих обставин посилення ролі грошей і пов'язаний з цим широкий спектр можливих способів збагачення не могли не позначитися на способі життя стану аристократії. Частина знаті з зиском для себе стали користуватися можливістю експлуатувати землі, багаті на руди, торгові шляхи, що пролягали через їх маєтності, виникли на цих землях ярмаркові центри.

Різноманітні товари і продукти з Азії, далеких Індії та Китаю імпортувалися за посередництва халіфату. Багатства міст південної Франції зростали теж завдяки посередницькій торгівлі. Інший напрямок імпорту товарів – землі іспанських маврів, що значно переважали на той час європейців в економічному розвитку.

В південній Франції, відповідаючи ствердно на запитання, говорили "ос" (тобто "так"). Тому провансальський діалект, яким спілкувалося місцеве населення, стали називати *langue d'os* (звідки назва регіону – Лангедок). До цієї значної за площею території у римські часи відносились сім південних провінцій Галлії. Там римляни заснували міста-колонії з цирками, театрами, храмами, школами, лазнями, перенесли у ці міста практики управління римських магістратур. Цей давно цивілізований культурний простір постійно підтримував відносини з Італією, Грецією та, як вже було зазначено, з Іспанією та Сходом. Цими зв'язками особливо відзначалися багаті громади Марселя, Авіньйона, Арля, Нарбони, Тулузи та Бордо. Там розмовляли всіма мовами тодішньої ойкумени, проживали єврейські общини, широко було представлене етнічне розмаїття мусульман. М. О. Осокін звернув увагу у своїй праці "Історія альбігойців та їх часу" на те, що купці-іноземці мимовільно налаштовували місцевих жителів на іншу віру або, що найменше, на довільне тлумачення положень християнства [5, с. 76]. Ті ж купці-греки привозили на ринки південних міст не тільки східні аромати, прянощі та шовк, але й сміливі ідеї, що змістом своїм розходились з настановами католицької церкви. Відбувався обмін надбаннями цивілізації. В цих умовах не знаходив собі підґрунтя релігійний фанатизм. У суспільстві вільно почувалася віротерпимість, розвивалось критичне мислення.

В Лангедоку отримували прихисток лікарі та вчені-математики, що здобули освіту в мавританських Кордові, Толедо, Севільї, Малазі та Гранаді. Багато з них доклалися до заснування системи виторченої освіти для окситанців. Так, в місті Монпельє від середини XII ст. діяла медична школа, де викладали власні курси арабські та єврейські професори. Їхні курси базувалися на ідеях Авіценни та Аверроеса. У школі навчали і вихованці першої в Європі медичної школи в італійському місті Салерно (університет з 1213 р.). Використання як першоджерел перекладів арабських медичних енциклопедій та трактатів у поєднанні з застосуванням новітніх на той час напрацювань у галузі медичної практики відно-

влювали втрачений на деякий час зв'язок з традиціями Античності, започаткованими Гіппократом, Арістотелем та Галеном. Наявність висококваліфікованих перекладачів, використання в наукових і практичних цілях ботанічного саду, збереження як обов'язкової річної лікарської практики робили медичну школу в Монпельє певною мірою конкурентом школи в Салерно.

Хрестові походи побіжно надавали можливість католицькій церкві вирішити і низку проблем, що породжувала рицарська вольність. Система майорату, згідно з якою тільки старший син успадковував, наприклад, графський титул батька, як результат примушувала молодших синів, таких собі віконтів, завойовувати собі місце під сонцем доступними засобами. А оскільки вони нічого, крім зброї, в руках своїх не могли уявити, то це тільки додавало безладу і несправедливостей у життя суспільства, підривало авторитет королівської влади, а разом з тим і авторитет церкви. Зваживши всі небезпеки, інтелектуали церкви беруть до своїх рук облаштування Божого світу на землі. На практиці це звелось до низки редакцій рицарської клятви, що освячувалися церковними Соборами та асамблеями кліриків та світської знаті. Згідно з клятвою, ставали безчесними до того численні посягання на майно церков та насилля над беззбройними простолюдинами.

Церква прагнула спрямувати руйнівну енергію рицарської вольниці у "правильне" русло – священну війну проти невірних. Як тут не згадати напущення з хроніки Фульхерія Шартрського: "Нехай стануть рицарями Христовими ті, котрі до того були розбійниками". До того ж самі реалії протистояння на Сході привели до висновку про необхідність подальшої християнізації рицарства – створення особливих рицарських орденів, на які покладался обов'язок організувати безпечне паломництво до Святої Землі.

У 1129 році відбувся Собор у французькому місті Труа, на якому в присутності папського легата та значної кількості єпископів були фактично затверджені положення, що стануть підвалинами Уставу ордену рицарів-храмовників (тамплієрів, від фр. temple – храм). Рицарі зобов'язані були суворо дотримуватися аскетичного життя, правил чинного регламенту, вести ради спасіння і покаяння безжалюну війну проти ворогів Христа. В підготовці та безпосередньо в роботі Собору взяли участь Гуго де Пейн, що став першим Великим магістром ордену, та Бернар Клервоський. Останній мав власну програму християнізації рицарства, яку виклав у "Похвалі новому рицарству". Він вважав війну проти невірних справедливою, а тамплієрів як воїнів, що змагаються за славу Христову (militia Dei), протиставив як взірць світським рицарям, безтурботним та марносласним.

На кінець XIII ст. результати християнізації простежуються в ритуалі посвячення в рицарі. Неофіт зобов'язаний покаятись у гріхах, дотримуватись посту, провести ніч перед посвяченням у молитвах. Після освячення меча саме єпископ передає його новому рицарю. Рицар мав захищати вдів, сиріт і, звичайно, Божу церкву. Поема "L'ordre de chevalerie" ("Орден рицарства"), що датується другою чвертю XIII ст., розкриває символіку обряду посвячення. Зокрема, білий пояс повинен був уберегти рицаря від гріха плотських утіх, а сам меч символізував вірність і відданість, готовність захищати бідних і беззахисних.

Без сумніву, еволюцію духовного змісту куртуазної культури, її екзистенціалів не можна розглядати відірвано від цього справді грандіозного проекту католицької церкви облаштувати Божий світ. Однак варто звернути

увагу і на низку інших подій, що підготували поза проектом церкви підвалини гуманізму як ідеології майбутнього.

З початку XIII ст. Лангедок уже віднесений римськими понтифіками до земель, більше всього отруєних єретичними віровченнями. Серед останніх найнебезпечнішим вважався катаризм, відомий ще як альбігойська єресь (одним з найважливіших центрів єресі було місто Альба).

Катари не мали свідомо організації, адже їхні проповідники наголошували на тому, що вони є послідовниками апостолів – учнів Христа. А про яку церкву як організацію, інститут можна говорити в часи діянь апостольських? Пропагуючи і практикуючи сувору аскезу, лідери катарів називали себе "довершеними" (фр. parfait). Доктрину католицької церкви вони піддавали нищівній критиці, а сам інститут церкви видавали за вигадку самого диявола. Критики з боку церкви справедливо вбачали витoki катаризму в ідеях маніхейства – достатньо впливового конкурента християнства перших століть його історії. Відгомін цього протистояння знаходимо, зокрема, у "Сповіді" Августина Аврелія.

У XIII ст. більшу небезпеку для церкви являв соціальний зміст вчень катарів. Всі напрямки катаризму були одностайні в тому, що Божий світ з його ієрархічним устроєм, освяченим церквою, сама церква як інститут, численні побори, і в першу чергу вимога сплачувати десятину, не від Христа, а від його супротивника Сатанала.

Серед аристократів Лангедоку знайшлося достатньо багато тих, хто прислухався до змісту проповідей катарів. Ми вже відзначили віротерпимість як яскраву характеристику життя суспільства півдня Франції. Очевидним був і її зв'язок з високим рівнем розвитку економіки півдня. Тамтешня світська влада вбачала в цьому і свій інтерес. Прихильно ставився до духовних лідерів катарів згаданий раніше Раймон V, граф Тулузи. Дехто з нобілітету (як чоловіки, так і жінки) навернулись до катаризму і навіть були посвячені в стан "довершених". Автор "Пісні про хрестовий похід проти альбігойців" Гільєм із Туделі серед покровителів катарів називає Раймона Рожера Тренкавеля, віконта Безьєрського. Він вказує на те, що віконт дружив з єретиками і за те кари небесної не боявся.

Ситуація є немов би репетицією, але з трагічним фіналом, подій, що матимуть місце пізніше, в XVI ст., і будуть пов'язані з діяльністю М. Лютера і його підтримкою з боку німецької аристократії.

Висновок. Ціла низка освячених церквою каральних експедицій проти альбігойців (т. зв. "альбігойські війни" 1209–1229 pp.) та тривала практика безжалюних переслідувань вцілілих після різанини та масових публічних спалень шокували суспільство та сприяли процесу наповнення куртуазних цінностей загальнолюдським змістом. Трубадур Маркабрюн в середині XII ст., а в XIII ст. Пейре Карденаль оспівують куртуазні чесноти, наприклад "благородство серця", "честь", "благодіяння". Але це вже не данина формальним традиціям "chanson de geste", а має цілком загальнолюдський зміст. Любов, fin'Amor, як персонаж придворного етикету, як регламентований за змістом поетичний образ постає в новій якості – як цінність, що визначає належне і вже присутнє в суцільному відношенні до ближнього. Любов, як було зазначено вище, стає своєрідною школою індивідуального вдосконалення особистості. Бернарт де Вентадорн, визнаний всіма як найдосконаліший майстер любовної пісні, прямо вказував на сприятливий вплив любові на поетичну майстерність і саму людину. Це вже засвідчує наявність системи ціннісних координат гуманістичного світосприйняття.

А як інакше можливо коментувати той фрагмент з "Пісні про хрестовий похід проти альбігойців", де названі чесноти молодого віконта Тренкавеля, який наважився віддатися на милість хрестоносців-головорізів графа Монфора? Адже він це зробив, рятуючи життя жителям міста Каркасона під час облоги, знаючи трагічну долю свого міста Безье. Як один з осередків катаризму, це місто було взяте штурмом, віддане на пограбування, а вцілілих після погрому і різанини жителів спалили живцем у міському соборі. Звичайно, автор "Пісні..." називає традиційні куртуазні чесноти, притаманні віконту: люб'язність, щедрість, сміливість. Але цей перелік збагачений чеснотами з гуманістичним змістом – милосердям, любов'ю і дружбою з васалами, турботою про підданих, справедливістю і рівністю у відносинах з ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брюнель-Лобрюшон Ж., Дюамель-Амадо К. Повседневная жизнь во времена трубадуров XII–XIII веков / Пер. с фр., предисл. Е. Морозовой / Ж. Брюнель-Лобрюшон, К. Дюамель-Амадо. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 414 с.
2. Иванов К. А. Трубадуры, труверы и миннезингеры / К. А. Иванов. – М.: Алетейя, 2001. – 360 с.
3. Куэнси Г. де. Чудеса Богоматери // Куэнси Г. де. Чудеса Богоматери. Бестиарий любви Ришара де Фурниваль с приложением Ответа дамы. Великий Гримуар, или Искусство заклинания духов небесных, воздушных, земных, подземных / Составл., вступ. ст., перевод со

- старофранц. и коммент. М. Собуцкого / Г. де Куэнси. – К.: КАРМЕ, 1995. – 240 с.
4. Ментальність // Micro Robert. Dictionnaire du français primordial. – Paris: Le Robert, 1984. – 1212 p.
 5. Осокин Н. История альбигойцев и их времени / Н. Осокин. – М.: ООО "Фирма «Издательство АСТ»", 2000. – 896 с.
 6. Середньовічна політична думка // Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2000. – 472 с.
 7. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнього дня: Пер. с нидерл. / Общ. ред. и послесл. Г. М. Тавризян / Й. Хейзинга. – М.: Прогресс, 1992. – 464 с.

REFERENCES

1. Brjunel'-Lobryushon, Zh., Djuamel'-Amado, K. (2003). *Povsednevnaia zhizn' vo vremena trubadurov XII–XIII vekov [Everyday life during the time of the troubadours of the 12th–13th centuries]*. Moscow, Molodaja gvardija.
2. Ivanov, K. A. (2001). *Trubadury, truveri i minnezinyery [Troubadours, Trouvers and Minnesingers]*. Moscow, Aleteja.
3. Kujensi, G. de. (1995). *Chudesa Bogomateri [Miracles of Our Lady]*. In: *Kujensi, G. de. Chudesa Bogomateri. Bestiarij ljubvi Rishara de Furnival' s prilozheniem Otвета damy. Velikij Grimuar, ili Iskustvo zaklinanija duhov nebesnyh, vozdušnyh, zemnyh, podzemnyh*. Kyiv, KARME.
4. Mental'nist' [Mentality]. (1984). In: *Micro Robert. Dictionnaire du français primordial*. Paris, Le Robert.
5. Osokin, N. (2000). *Istorija al'bigojcev i ih vremeni [History of the Albigensians and their time]*. Moscow, ООО "Firma «Izdatel'stvo AST»".
6. Seredn'ovichna politichna dumka [Middle political thought]. (2000). *Enciklopedija politichnoï dumki*. Kyiv, Duh i litera.
7. Hejzinga, J. (1992). *Homo ludens. V teni zavtrashnego dnja [Homo ludens. In the shadow of tomorrow]*. Moscow, Progress.

Надійшла до редколегії 28.04.22

V. V. Yefimenko, PhD, Associate professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
St. Volodymyrska, 60, Kyiv, 01033, Ukraine

THE UNIVERSAL CONTENT OF COURTLY VIRTUES AS A PREREQUISITE FOR RENAISSANCE HUMANISM

The article examines the formation of the foundations of the humanist ideology of the Renaissance in the culture of the European Middle Ages. The main stages of the formation and development of the culture of the Middle Ages and their achievements are traced. We pay attention on the "The Autumn of the Middle Ages" (J. Huizinga) and on such an important component of the culture of that time as the court culture, the culture of castles. It was during this period of a long era that the most important changes took place in the social and spiritual worlds of Europeans, which ultimately enabled the formation of the ideology of humanism with the system-forming worldview principle of anthropocentrism.

On the examples of the work of troubadours and trouvères, Ch. de Troyes, B. de Born, the so-called of "marginal" sources that are, as it were, on the periphery of the text of medieval culture, but significantly supplement it ("The Miracles of Notre Dame" by Gautier de Coinci), an analysis is given of the filling of traditional courtly virtues with a new universal meaning, the affirmation of the worldview principle of anthropocentrism in the practice of human relations. The impact on this process of the Albigensian Crusade, a kind of catalyst for the growth of the demand for humanity in a society full of suffering and death, is noted. To virtues with a traditional meaning, such as kindness, generosity, courage, virtues with a humanistic meaning are added – mercy, love and friendship with vassals, care for subjects, equality with them in everything.

New dramatic and even tragic dimensions of courtly virtues discovered by the troubadours during and after the Albigensians crusade became synonymous with humanism, a prerequisite for the formulation of the humanistic ideology of the Renaissance. The obvious connection with innovations in the system of the European society moral values, in the interpretation of the concept of common law, recognition of the right to autonomy in the development of a secular state is indicated.

Keywords: culture of the Middle Ages, mentality, courtly culture, courtly virtues, altruism, anthropocentrism, creativity of troubadours, Albigensian Crusade.